

Григорій В'язовський

**НОВЕЛА М. КОЦЮБИНСЬКОГО “PERSONA GRATA”
У КОНТЕКСТІ ОВОЛОДІННЯ ПИСЬМЕННИКОМ
ЖИТТЄВИМ МАТЕРІАЛОМ**

Розглянемо саме такий, різко протилежний за своїм змістом попередньому, варіант психологічного оволодіння письменником життєвим матеріалом. Отже, перед письменником явище, яке він ненавидить, воно чуже, огидне йому.

Спершу зосередимо увагу на дещо ускладненому варіанті. Ускладненість його полягає в тому, що письменник не безпосередньо спостерігає явище, а вивчає, аналізує його як плід своєї уяви, який виник на основі попередніх життєвих вражень, роздумів і становить собою ще досить абстрактне узагальнення. Маємо на увазі підготовчі записи М. Коцюбинського до оповідання “Persona grata”. В основному вони стосуються центрального персонажа твору — карного злочинця, що, попавши до в’язниці, став катом, — Лазаря. Такого “прототипа” не важко було уявити письменникові. Оповідання було написане 1907 року — в час розгулу реакції після поразки революції 1905 року. І все ж — одна справа уявити ката, і зовсім інша — показати його як конкретну індивідуальність, типізувати її так, щоб читач повірив письменникові. Тому М. Коцюбинський ставить перед собою завдання знайти відповідні життєво переконливі деталі, які б розкривали характер ката, його світогляд і його динамічний стереотип відносин. Виконання цього завдання письменник здійснює шляхом уявного перенесення себе в становище “прототипа” з метою особисто відчувати, пережити світосприймання чужої і огидної йому особистості. Це, власне, і робить М. Коцюбинський в нотатках до оповідання.

Характерною рисою першого запису є те, що письменник прагне віднайти зовнішню, зриму деталь, яка б дала йому змогу виявити внутрішній світ, психіку майбутнього персонажа. Такою деталлю

М. Коцюбинський обрав руки. І не випадково. Адже ними — руками кат виконує накази своїх хазяїв. А як він сам ставиться до цього? Що він думає про руки свої, а значить і про виконувану ними "роботу"?

Художньої відповіді на ці питання шукає М. Коцюбинський в першому записі. Ось вона:

"В камері: часто дивиться на свої руки. Подивиться з суворим виразом і сховає руки. Часом простягне їх до хліба — і не візьме, сховає руки. Грає в карти з своїми сторожами. І раптом йому здається, що ті дивляться на його руки, ззираються поміж себе. Кине карти, подивиться з злістю на них і сховає руки. Пив, але не їв"[2, 398-399].

Тут виразно підкреслено, що "прототип" внутрішньо не зрісся з своєю професією. Внутрішньо він ще протестує проти неї, соромиться її, хоче приховати. Це, здається йому, і можна було б зробити. От лише руки... Вони вішали людей. Вони не мають права брати хліб. Їх не повинні бачити навіть тюремщики. Із злістю дивиться на них "прототип". Він не може їсти. Він лише п'є, щоб заглушити внутрішній протест проти "роботи" рук своїх. Не випадково дали йому горілку і дозволили досхочу напиватись. Такий психологічний підтекст запису, який осмислено, контролюючи власним ставленням до зображуваного, переживає М. Коцюбинський.

Такий кат.

А ось сам М. Коцюбинський:

"В світлі ідей краси і добра він "своя" людина, рідна людина, і з першої зустрічі він будить жадобу бачити його якнайчастіше, говорити з ним більше.

Людина, що про все подумала, він якимось особливо близький до хорошого, і в ньому кипить органічна гидливість до поганого. В нього тонко розвинена естетична чуйність до доброго, він любить добро любов'ю художника, вірить в його переможну силу, і в ньому живе почуття громадянина, якому глибоко і всебічно зрозуміле культурне значення, історична вартість добра"[1, 441].

Небагатьма словами і точно М. Горький розкрив характерні суспільно-психологічні риси особистості М. Коцюбинського. Точність визначень цитованого стверджується відзивами про нього всіх сучасників, незалежно від М. Горького, які особисто знали письменника. Та, власне, і сам Коцюбинський розкрив себе таким, яким показав його Горький, всією своєю творчістю, своїм листуванням, вза-

емовідносинами в сім'ї, з друзями, змістом і спрямуванням громадської діяльності. Тому, здається, важко навіть допустити, щоб така людина могла по-справжньому відчути себе катом, що вішає революціонерів, переселитися в його єство, нехай уявно, та все ж діяти так, як діє кат.

Оволодіваючи психікою, уявно створеною на основі синтезу життєвих фактів, особистості ката, письменник неминуче наділяв його рисами власного світовідчуження, оскільки цей процес відбувається під постійним контролем свідомості.

Щоб переконатися в сказаному, співставимо такі два записи. “Прототип” — “...груба, нерозвинена людина. Живе більше інстинктами, ніж розумом”. Другий запис: “Згадки останніх подій, окремої роботи прилипали до нього, прилипав погляд, тонка шия, м'яке волосся, прилипала одежа, рухи” [2, 399].

В чому тут виявляється частка світовідчуження, властивого М. Коцюбинському? В тому, що людина, яка живе більше інстинктами, ніж розумом, виконуючи свою катівську роботу, не зосереджувала б увагу на названих письменником деталях, а тим більше не мучила б себе ними згодом, репродуктивно переживаючи їх. Ці деталі “спостережені” самим письменником. До нього, а не до “прототипа” прилипають вони.

Скажуть, що це не так, що помітити названі деталі і згодом пережити помічене міг і кат. Адже він не автомат. Таке заперечення цілком вірне. Насправді ж воно не заперечення, а ствердження думки про контроль свідомості письменника психіки уявленого “прототипа”, про конструювання її митцем відповідно до фактів синтезованої дійсності і творчого замислу оповідання. А творчий замисел останнього був не в тому, щоб показати до автоматизму сформованого ката, який звикся з своєю “роботою” і, втративши в собі людину, перетворився на сліпого виконавця чужої волі. Ні, замисел М. Коцюбинського інший, психологічно і соціально тонший. Він полягає (і згодом реалізується у творі) в тому, щоб довести, що навіть здекласовані елементи психологічно протистоять катівській сутності царизму, що їхнє протистояння, як вияв загальнолюдських почуттів і переживань (акт страти не безслідно проходить для свідомості ката), поступово осмислюється, набуває суспільного змісту, суспільної спрямованості і неминуче веде до протесту проти верховних катів.

У підготовчих нотатках до твору шлях до реалізації задуму намічається в такому записі:

"Щось росло в середині, як тісто в діжі, <опара> потай, у півтімні творились якісь процеси". Останні вели до того, що "прототип", стан якого переживає письменник, "старався згадати: хто він? Який?" Він прагне пізнати себе, свої вчинки як суспільної істоти, тобто "якісь процеси" набувають конкретності, визначеності. Це підкреслено ще одним записом:

"Його думки, що перше снувались, як нитки, тепер звились в... твердий клубок". І як тільки це сталося, ним "Опановує ідея — загубити того, хто каже все те робити. То йому докучило ремесло, а то раптом він набирає охоти... вбити, смакує і тільки думає, як би вирватись... звідси, добратись туди, де той є, що все... велить, од кого виходять усі накази. З якою б насолодою закинув він мотузку йому на горло" [2, 399]. Ця страта не викликала б мук сумління, руки, які б зробили це, не треба було б ховати від стороннього погляду, бо це було б справедливо.

Такий шлях розвитку проходить "прототип" в цілому у свідомості, почуттях і переживаннях письменника. Так конкретизується і під час словесного втілення, обрісши відповідними життєвими деталями, буде реалізований задум. І в задумі, і в попередньому обдумуванні — переживанні його — весь Коцюбинський, що прагне написати "Повість без покривала, щоб бачити його (Лазаря. — *Гр. В.*) муки" [2, 399]. І він написав її, написав з вражаючим заглибленням в психологію персонажа лише тому, що зміг відчутти, пережити світовідчуження і процес осмислення дійсності чужою, огидною йому особистістю, а історією її життя ствердити ідею одного з найбільш гуманних у світовій літературі творів "Persona grata".

Оволодіння психологією як позитивних, так і негативних прототипів, вживання в них за допомогою спостережних деталей і, нарешті, творення на цій основі збірних типових характерів — це дуже складний процес мистецького аналізу, який завжди завершується синтезом. Вказаний процес, як видно з попереднього, не становить собою чогось суб'єктивно замкнутого в самому собі, відмежованого від оточення, в якому живе і яке спостерігає, вивчає письменник. Кожна спостережена деталь — це те реальне, на що спирається письменник, як на шаблі драбини, по якій підіймається до висот правдивості худож-

нього синтезу життя. Разом з тим цей процес сходження, підіймання по драбині художнього узагальнення дійсності, тобто процес творчості, постійно контролюється естетичними уподобаннями, світовідчужанням, світорозумінням митця, як вищим суспільно-психологічним проявом його особистості.

Цитована література

1. М. Горький. Літературно-критичні статті. — К.: Держ. вид-во худ. літ., 1951. — 404 с.
2. М. Коцюбинський. Твори в 6-ти т. — Т. 2. — К.: Видавництво АН УРСР, 1961. — 408 с.

Публікація О. Г. Шупти-В'язовської